

5. Russell D. Feingold. *Representative Democracy versus Corporate Democracy: How Soft Money Erodes the Principle of "One Person, One Vote"*. Hoover Institution Press Publication, 2000.
6. Scott E. Thomas. *Campaign Guide for Congressional Candidates and Committees*. – Washington, DC: Federal Election Commission, 1999.
7. Stanley Kelley. *Political Parties and the Regulation of Campaign Financing*. N.J.: Princeton University, 2002.
8. Wallerstein I. *The Decline of the Party in Single-Party African States // Political Parties & Political Development*. N.J.: Princeton University, 1966.
9. Алескерев Ф.Т., Ортеишук П. *Выборы. Голосование. Партии*. – М.: Академия, 1995. – 206 с.
10. Антонова В.Т. *О новых тенденциях в республиканской партии // США, экономика, политика, идеология*. – 1990. – № 7.
11. Городецкая И.Е. *Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945–1970*. – М.: Наука, 1974.
12. Дюверже М. *Политические партии*. – М.: Академический проект. – 2002. – 560 с.
13. Евдокимов В.Б. *Партии в политической системе буржуазного общества*. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1990. – 160 с.
14. Зими́на Л.А. Морис Дюверже и его книга "Политические партии" / Предисловие к книге: Дюверже М. *Политические партии*. – М.: Академический проект. – 2002. – 560 с.
15. Острогорский М. Я. *Демократия и политические партии*. – М., 1930. – Т. II.
16. Пуфлер Е. *Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика*. – 1997. – № 1.
17. Соловьев А.И. *Политология: Политическая теория. Политические технологии: Учебник для студентов вузов*. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 559 с.
18. Чорновіл Т. *Адміністративний ресурс в сучасній Україні // Матеріали семінару "Адміністративний ресурс і способи його нейтралізації"*. – Львів: ЦПД, 2004.

Оксана Щерба

Національний університет "Львівська політехніка"

КРИМСЬКОТАТАРСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

α Щерба О., 2006

Досліджено особливості висвітлення кримськотатарського питання в Україні у працях сучасних українських та зарубіжних вчених. Проаналізовано їх ставлення до радянської політики депортації кримськотатарського населення та його реінтеграції в умовах незалежної Української держави.

The features of lighting Crimean Tatar's question in Ukraine are explored in the works of the modern Ukrainian and foreign scientists. Their attitude toward the soviet policy of deportation of Crimean Tatar's population and his reintegration in the conditions of the independent Ukrainian state is analyzed.

Актуальність та постановка проблеми. Україна та Крим тісно пов'язані між собою впродовж багатьох століть. Після розпаду Радянського Союзу нашої державі дісталася багата та складна спадщина, важливою складовою якої є кримськотатарська проблема. Суть її полягає у необхідності відновлення справедливості до корінного етносу, який сторіччями проживав на території України, політичне, правове, соціально-економічне облаштування кримськотатарського народу.

Процес масового повернення кримськотатарського народу на свою батьківщину збігся з періодом формування України як незалежної держави. Вирішення кримськотатарської проблеми є ключовим питанням у визначенні сучасної внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації в Україні. Воно супроводжується ускладненнями політичного характеру – намаганням кримськотатарських організацій надати кримській автономії національний характер. Так, голова Меджлісу М. Джемільов звернувся до Президента України з декларацією про "відтворення кримськотатарської автономії у складі України". Отже, викладена вище проблема

є актуальною. Актуальність також визначається слабкою дослідженістю кримськотатарського питання і свідчить про необхідність його наукового вивчення.

Ступінь вивчення проблеми. Актуальність проблеми посилюється ще й тим, що:

1) трагічна доля кримських татар тривалий час належала до закритих та заборонених тем радянської науки;

2) на дослідження проблеми впливало те, що українські та російські вчені працювали в одному історичному полі, використовували однаково обов'язкові методи наукового дослідження й перебували під постійним контролем компартійного радянського керівництва;

3) лише в умовах розпаду Радянського Союзу з'явилися наукові праці, які започаткували розгляд етнонаціональної структури у Криму, проблеми передачі Кримської області до складу Української РСР.

Події, що мали місце в історії радянського тоталітаризму окреслили два діаметрально протилежних підходи до кримськотатарської проблеми: 1) в умовах розвінчування культу особи Й. Сталіна представники кримськотатарського населення спільно з демократичними силами в СРСР захищали право татар на повернення в Крим; 2) владні структури усіма можливими засобами намагалися перешкодити поверненню кримських татар на свою історичну батьківщину.

Розпад СРСР зумовив руйнування стереотипів тоталітарного мислення щодо сприйняття народів, які стали жертвами сталінського геноциду. Цьому сприяло розширення джерельної бази дослідження проблеми, починаючи зі спогадів сучасників і закінчуючи архівними матеріалами, які стосуються депортації кримських татар. Більшість з них зберігалися в радянських архівах, мали грифи “таємно” та “цілком таємно” і були недоступними для науковців.

З огляду на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив за мету: 1) виявити та дослідити праці сучасних українських і зарубіжних вчених, які розглядають проблему кримських татар до і після депортації; 2) проаналізувати висвітлення в них причинно-наслідкових зв'язків цієї трагедії.

Для написання цієї роботи переважно використовувалися публікації українських, російських та зарубіжних дослідників.

Виклад основного матеріалу. Історія Кримського півострова та його населення, зокрема кримських татар, здавна розглядається нерозривно з історією України. Відомий сходознавець А. Кримський досліджував коріння появи терміна “татари” на території півострова. М. Грушевський описує Кримське Ханство та його населення у період Козацької доби та впродовж наступних століть в історії України. Наукові дослідження, що стосуються татарського населення Криму у всіх аспектах розгляду, проводились та ведуться різними поколіннями науковців та дослідників.

Проте достатньо повного документального дослідження кримськотатарської проблеми на сьогоднішній день немає: поза увагою науковців, як і раніше, залишається потужний масив архівних документів партійно-урядових органів 1950–1980 рр. (ЦК КПРС, Верховної Ради, Ради Міністрів, КДБ, Прокуратури СРСР), хоча саме суперечливі положення ключових законодавчих документів, партійних ухвал, циркулярів правоохоронних органів і секретних інструкцій місцевого рівня визначали політику з кримськотатарської проблеми.

Кримськотатарська проблема виникла як результат протистояння радянської влади та депортованого у 1944 р. з території Криму кримськотатарського народу, якому після відміни в 1956 р. режиму спецпоселень не було дозволено повернутися на історичну батьківщину.

До часу, коли звинувачення з депортованого народу були зняті, питання про ухвалення основних державних рішень і шляхи політичного врегулювання кримськотатарської проблеми не ставало об'єктом спеціального дослідження, що значною мірою пояснювалося як неможливістю подібного вивчення в умовах радянської влади, так і засекреченістю документів партійно-урядових органів.

Статистика, що відкрито подавалася в радянських офіційних документах, викликає сумнів у багатьох дослідників. За підрахунками А. Наберухіна, смертність під час перевезення кримських татар з Криму до Узбекистану становила не 191, як подавалося в офіційній звітності, а 7889 смертельних випадків. Обстоюючи свою точку зору, А. Наберухін писав: “Остання цифра – 191 чол. – була, найімовірніше, штучно “вирахована” обліковцями з НКВС чи НКДБ, як одна тисячна (0,1 %) від офіційної кількості всіх завантажених на залізничних станціях Криму – 191.044 чоловік. Насправді ж людські втрати становили не менш як 4,1 % (7889 чол. від 191044 осіб), тобто в офіційній, навіть закритій статистиці вони були зменшені, принаймні в 40 разів” [5, с. 112].

Цілком очевидно, що в умовах спецпоселення кримськотатарський народ зазнав значних і неоправданих втрат, які на сьогоднішній день на основі наявних архівних джерел не піддаються точним підрахункам. Так, серед активу кримськотатарського національного руху (КНР), міжнародних правозахисних організацій

стверджується, що в умовах спецпоселень загинуло 46,2 % кримських татар. Іншу статистику подає науковий співробітник товариства “Меморіал” (Москва) Г. Бекірова. В статті “Кримськотатарський національний рух в 50–60-ті рр.: становлення, перші перемоги і зневіра” вона наводить дані Відділу спецпоселень НКВС, де вказується, що за “період від 1.07.1944 до 1.07.1945 рр. в Узбекистані померло 22355 спецпоселенців – кримських татар” [4, с. 66].

18 травня щороку, у чергову річницю депортації з півострова кримських татар, десятки тисяч репатріантів виходять на площі кримських міст, щоб ушанувати пам'ять жертв депортації й нагадати владі про свої проблеми. Вимоги відновлення кримськотатарської автономії вже не звучать як стратегічне завдання національного руху народу, який повертається на батьківщину. Розгляд усіх аспектів кримськотатарського питання потребує серйозного комплексного вивчення та аналізу, громадської дискусії та “круглого столу» в широкому розумінні.

У дослідженні боротьби за реабілітацію депортованих народів, зокрема кримських татар, простежується два підходи. Деякі автори зосереджують увагу на тому, що саме “хрущовська відлига” та критика культу особи Сталіна посилили надію репресованих народів на справедливе і поступове вирішення їх проблем. Деякі дослідники вважають лібералізацію суспільства сильним поштовхом правозахисного руху. Тому Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року “Про громадян татарської національності, що проживають у Криму” вважається реакцією влади на високу активність кримських татар у відстоюванні права на повернення [9, с. 17].

Всі рухи кримських татар щодо організації та створення своїх громадських об'єднань – Організації кримськотатарського національного руху, Меджлису, Національного руху кримських татар – різною мірою відстоюють їх репатріацію та відновлення їх державності. Це і призводить до негативної оцінки таких дій та гасел, як: “Крим – національна територія кримськотатарського народу, а земля і природні ресурси Криму – основа національного багатства кримських татар”, західними експертами. Вони вважають, що така поведінка, безумовно, зачіпає права інших етнічних груп населення Криму.

Простежуючи хід та наслідки петиційних кампаній, дослідники кримськотатарського національного руху акцентують увагу на багатьох важливих моментах. Наприклад, Л. Алексєєва, І. Клейнер відзначають поширення петиційних кампаній не лише в межах Узбекистану, а й в інших місцях проживання кримських татар в Казахстані, Таджикистані, Киргизії, Туркменії, на Північному Кавказі. Водночас Алексєєва звертає увагу на зміну тону самих петицій, які пройшли шлях від обережних прохань до категоричних і аргументованих вимог вирішення національного питання [1, с. 56].

Повну неготовність до розв'язання кримськотатарського питання виявило керівництво України. Воно і до цього не особливо уважно ставилось до заяв кримських татар. Так, в 1965–1967 рр., з 343 їх прохань про повернення на батьківщину тільки три було розглянуто позитивно. Всього ж після звільнення кримських татар з спецпоселення 1956 року досередини 1960-х років у Крим змогли приїхати і прописатися лише 15 громадян. Спробою законсервувати кримськотатарську проблему, загнати її в глухий кут можна назвати і пропозиції голови КДБ УРСР В. Нікітченка, Генерального прокурора УРСР Ф. Глуха, міністра охорони громадського порядку І. Головченка, викладені в докладній записці № 022-825 від 15 квітня 1967 року на ім'я П.Ю. Шелеста:

“1. Недоцільно ставити питання про відміну раніше виданих указів Президії Верховної Ради СРСР, якими заборонено виселеним з Криму повертатися до колишніх місць проживання.

2. Враховуючи, що в окремих випадках заборона раніше висланим повертатися в Крим не викликається необхідністю, вважали б за можливе поставити перед Президією Верховної Ради СРСР про надання Кримському облвиконкому дозволяти таким особам проживати на території Криму без повернення їм конфіскованого майна” [27, с. 236].

Отже, викладені пропозиції передбачали не організоване повернення кримськотатарського народу на його історичну батьківщину, а дозвіл окремим, найбільш лояльним, його представникам проживати в Криму. Тому, звичайно, подібні заходи йшли врозріз з цілями кримськотатарського руху, викликаючи його рішучий протест.

О. Рафальський зауважує у своїй праці, що у сучасних наукових дослідженнях всі національні рухи та опір поневолених народів тоталітарній системі вважаються вагомим чинником наближення перебудови та кризи цієї системи. Світова громадськість підтримувала правозахисників, тому влада змушена перейнятися долею депортованих народів, шукати шляхи їх реабілітації і кошти для повернення на історичну батьківщину [24, с. 268]. Також, що перші позитивні результати багаторічного руху за право повернутися на батьківщину мали місце в умовах горбачовської перебудови.

Коли спеціальна комісія по розгляду питань кримських татар висловила за доцільність відновлення автономії, посилаючись на “інтереси всіх народів”, автор Зінченко вважає висловлювання “фарисейською фразою великодержавного шовініста” [10, с. 124].

У 1987 році відбулася Всесоюзна нарада в Ташкенті щодо взаємодії різних ініціативних груп, яка привела до формування організаційного ядра опозиційного руху кримських татар. Звернення представників кримськотатарського народу на ім'я М. Г. Орбачова розглядалось як загальнонаціональне [10, с. 123].

Після ігнорування звернення і відповідно акцій протесту самих авторів звернення, у засобах масової інформації згадувалось про Кримський національний уряд та рух зрадників-націоналістів, що співробітничали з гітлерівськими окупантами [18, с. 4]. На противагу цій інформації наводиться твердження, що у той час проблемою кримських татар починають займатися лідери радянської держави, зацікавлені у створенні сприятливого міжнародного іміджу [19, с. 31].

Цікавим є той факт, що більшість дослідників не заглиблюючись у причини повернення, беруть на озброєння та досліджують проблеми фінансування та облаштування кримських татар. О. Маначинський та Б. Парахонський, досліджуючи та аналізуючи кримськотатарську проблему ще з її витоків, зауважують, що сам процес переселення для будь-кого пов'язаний із злигоднями, нестатками, втратами когось з рідних, труднощами облаштування на новому місці. Отже, сама ідея повернення мала бути дуже привабливою, щоб штовхнути маси людей залишити звичні місця проживання. Тим більше, самих депортованих за майже півстоліття після депортації залишилось небагато, а їх нащадки могли вже досить повно користуватись громадянськими правами нарівні з іншим населенням середньоазійських республік [19, с. 32].

Вищезгадані автори допускають, що вирішальну роль відіграла пам'ять про минулі репресії та надія на свою державність. Ідея повернення відображала прагнення кримських татар зберегти свою гідність та значущість. Не виключено, що у майбутньому ці прагнення можуть породити ідею створення сильної кримськотатарської держави [19, с. 32].

Самі ж кримські татари – учасники Всекримського траурного зібрання у травні 2005 року заявили про свою “рішучість та послідовність у відстоюванні законних та невід'ємних прав кримськотатарського народу, враховуючи право на самовизначення. При цьому ми категорично відштовхуємо будь-які твердження та спекуляції про те, що ніби реалізація такого права може призвести до територіальної дезінтеграції України. Мова йде про необхідність вдосконалення статусу АРК, внесення до законодавства України правових механізмів та гарантій, що забезпечують реальне рівноправ'я кримськотатарського народу на своїй історичній території, що є складовою незалежної Української держави...” [25, с. 2].

Член Наукового товариства російських та євразійських досліджень Інституту міжнародних досліджень при The Heritage Foundation Аріель Коен висвітлює кримськотатарське питання не як господарське, а як вид ісламської загрози, яка нібито ніколи серйозно Києвом не розглядалася. “Кримська проблема має регіональний характер, а як наслідок, потенційно сепаратистський. І питання тут не лише в зацікавленості Турції, але і у тому, що при бажанні ця третя сторона може знайти юридичну основу для своїх претензій...” [2, с. 3].

Нетатарське населення півострова запевняє, що поки корисливі чиновники з вигодою для себе розділяють кримські землі, ситуація набирає ознак “керованого конфлікту”, подібного до югославського. І цілком ймовірно, що після будь-якої провокації може виникнути питання про введення в Крим “для захисту тюркського населення” натівських миротворців... Мається на увазі – турецьких [22, с. 9].

Українські ж науковці відстоюють правду про те, що спекулювати на темі про Крим та його населення зацікавленим державам не слід. І що “ворогам незалежної України хочеться перетворити Крим у Чечню чужими руками, щоб залишити цілими власні голови... І кримську карту не слід розігрувати...” [8, с. 3].

Під тягарем нових умов та труднощів об'єктивного характеру трагічні події минулого, такі як депортація народів, можуть ще більше драматизуватися. Вони стають призмою, крізь яку оцінюються сучасні міжетнічні відносини. Трансформація проблеми Криму тільки в проблему кримських татар є наслідком ігнорування етнополітичного потенціалу півострова. Проблема інтеграції репатріантів в українське суспільство – складова комплексної проблеми формування українського соціокультурного простору в АРК [12, с.29].

Висновки. Розсекречення архівних матеріалів в першій половині 1990-х років дало можливість розпочати вивчення післявоєнної долі кримських татар вже із залученням раніше недоступних документів партійно-урядових органів. Отже, можна констатувати, що в останнє десятиліття з'явилися перші наукові роботи, пов'язані з вивченням кримськотатарської проблеми. Проте ґрунтовні дослідження, в яких би містилися зведення про механізм ухвалення політичних рішень з кримськотатарської проблеми в післясталінський період, розстановці сил у верхах, позиціях центральних і регіональних властей і в яких в комплексі були б представлені

і проаналізовані документи протилежних сторін (влади і етносу), поки не проведені.

Безперечним є твердження науковців, що позитивні і важливі зрушення у реабілітації репресованих народів спричинили: хрущовська відлига, критика культу особи Сталіна, горбачовська перебудова. Але не слід забувати, більше того, проводити наукові дослідження, вивчати та висвітлювати головні чинники, які відіграли першочергову роль у поновленні прав кримських татар, це – наростання національного руху та вагома підтримка з боку демократичних сил різних країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М., 1992. – 278 с.
2. Ариэль Коэн. Крымская война // *Голос Крыма*. – 2005. – 13 трав. – С.3.
3. Баран В. Крим 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) // *Сучасність*. – 1993. – №8. – С.72–77.
4. Бекірова Г. Кримськотатарський національний рух в 50–60-ті рр.: становлення, перші перемоги і довіра // ...Вибрати не можна тільки Батьківщину. – К., 2003. – 256 с.
5. Брайчевський М. Проблема Криму... – Київ, 1997. – №4–5. – С.108–113.
6. Бурджурова Л. Крымский синдром эвакуированного населения // *Зеркало недели*. – 2001. – 27 окт. – С. 4.
7. Вадимов Ю. Про кримські легенди і кримську “державність” // *Флот України*. – 1995. – 2 вер. – С. 5.
8. Жук Ю. Всі повинні знати правду, а не спекуляції про Крим // *Флот України*. – 1997. – 25 січ. – С. 3.
9. Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1955–1960 гг.) // *Социологические исследования*. – 1991. – № 1. – С.17–18.
10. Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис. – К., 1998. – 205 с.
11. Кремінь В. Кримськотатарська проблема та шляхи її вирішення // *Розбудова держави*. – 1993. – №1. – С.47–53.
12. Кривицька О. Конфліктогенний вимір етнонаціонального розвитку України // *Політичний менеджмент*. – 2005. – № 2. – С. 27–34.
13. Крим в етнополітичному вимірі: Монографія / М. Панчук та ін. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
14. Крим на політичній карті України // *Національна безпека і оборона*. – 2001. – №4. – 70 с.
15. Кримські татари 1944–1994 роки. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С.325–327.
16. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів / Упор. О. Григорович, О. Бажан. – К., 2004. – Т. 2.
17. Курас І. Кримськотатарська проблема в контексті сучасної етнополітичної ситуації в Україні // *Етнічні меншини Східної і Центральної Європи*. – К., 1994.
18. Маначинський О. Україна – наш спільний дім // *Народна армія*. – 2001. – 18 трав. – С. 4–5.
19. Маначинський О., Парахонський Б. “Історична справедливість в контексті нових реалій” // *Політика і час*. – 2001. – № 4. – С. 31.
20. Наберухін А.І. 1944 рік: детатаризація Криму // *Кримські татари 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців*. – К., 1995. – С. 10.
21. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смалія. – К.: Альтернатива, 2001. – 736 с.
22. Перевозкина М. Крымские волки // *Московский комсомолец в Украине*. – 2003. – 27 авг. – С. 9.
23. Політична історія України: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К.: Генеза. 2003. – Т.6. – 696 с.
24. Рафальський О. Національні меншини України у 20 ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 267–277.
25. Реальное равноправие на земле предков // *Кырым*, 2005. – 21 мая. – С. 1–2.
26. Сейфулаєв І. Виселення кримськотатарського народу на підставі огульних звинувачень // *Кримськотатарське питання*. – 1999. – №6. – С. 46–49.
27. Червонна С. Кримськотатарський національний рух і сучасна ситуація в Республіці Крим (до червня 1993 р.) // *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи*. – К., 1994.
28. Яремчук В., Безверхий В. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) // *Український історичний журнал*. – 1994. – №5. – С. 22–25.

Лариса Лойко